

Владислав Очеретяний

аспірант кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін,
Університет Григорія Сковороди у Переяславі
<https://orcid.org/0000-0002-0360-7532>
ocheret97@gmail.com

ВПЛИВ «ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ» НА УКРАЇНСЬКЕ ЗЕРНОВИРОБНИЦТВО

Анотація: Вступ. У статті проаналізовано стан сільсько-го господарства України в роки військових лихоліть 1914–1921 рр., з'ясовано чинники деструктивного впливу на основні виробничо-економічні елементи рільництва та зерновиробництва.

Метою статті є з'ясування чинників і масштабів деструктивного впливу військових лихоліть 1914–1921 рр. на стан сільського господарства України, зокрема на рільництво та зерновиробництво як основні виробничо-економічні елементи.

Науково-дослідницькі завдання, поставлені авторами: окреслити якісні характеристики довоєнного зростання товарного сільськогосподарського виробництва українських губерній як основи імперського експорту; дослідити основні чинники, тенденції і доміанти руйнівного впливу на темпи виробничо-економічних і соціально-політичних процесів у період «Великої війни» 1914–1921 рр. на прикладі рільництва та зерновиробництва в Україні.

Наукова новизна визначається залученням та опрацюванням авторитетних наукових джерел, критичним і незаангажованим поглядом на проблему. Автори використовують **методологічні засади** системного аналізу, статистичний метод і контент-аналіз.

Відзначено, що із початком Великої війни позитивні процеси, що прослідковувались в українському сільському господарстві до Першої світової війни, призупинились, а потім дедалі більше почали розвиватись

деструктивні явища. Дезорганізація ринкових відносин із початком війни суттєво зачепила господарські інтереси селянства, про що свідчать інформаційно-статистичні показники. Чисельність сільського населення за два роки війни суттєво зменшилась, як і кількість працездатних чоловіків пересічно на одне селянське господарство. Військові й трудові повинності українських селян на обслуговування потреб фронту, до яких залучалось немобілізоване чоловіче сільське населення та навіть селянки, також посилили негативні наслідки відтоку робочої сили від сільського господарства, що особливо важко вдарило насамперед по дрібних селянських господарствах, які були фактично розорені. Наслідком окупації України стало зменшення засівних площ і, відповідно, й зменшення валового збору зернових культур. В той же час потреби фронту у продовольчих ресурсах, зокрема хлібних, були значними. Імпорту, і власне виробництво сільськогосподарських машин також було повністю дезорганізовано через вилучення робочих рук, вимушений перехід частини заводів на воєнні рейки, а також призупинення чи утруднення поставок металу й палива. Зношеність сільськогосподарського реманенту, припинення поставок сільськогосподарської техніки, постійно зростаюча кількість беззасівних, безтяглових і безреманентних господарств спричинили зниження якості обробки землі, що зумовило падіння врожайності зернових.

Висновки. З'ясовано, що «Велика війна» дуже болісно вдарила по сільському господарству України безпре-

цедентною кількістю мобілізованого до царської армії сільського чоловічого населення, катастрофічною нестачею робочих рук, вилученням із селянських господарств коней – основної рушійної сили землеробства, виснаженістю трудових ресурсів села. Суспільно-політичні та соціально-економічні катаклізми воєнних років

привели до зниження товарності селянських господарств, відповідно, й до скорочення об'ємів товарного хліба, і, як наслідок – обумовили кризу хлібного ринку.

Ключові слова: губернія, зерновиробництво, зернові культури, селянське господарство, сільське господарство

Vladyslav Ocheretianyi

Postgraduate Student at the Department of History and Culture of Ukraine and Special Historical Disciplines, Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav
<https://orcid.org/0000-0002-0360-7532>
ocheret97@gmail.com

THE INFLUENCE OF THE «GREAT WAR» ON UKRAINIAN GRAIN PRODUCTION

Summary: Introduction. The article analyzes the state of agriculture in Ukraine during the war years 1914–1921, clarifies the factors of destructive impact on the main production and economic elements of agriculture and grain production.

The aim of the article is to clarify the factors and scale of destructive impact of military disasters of 1914–1921 on the state of agriculture in Ukraine, in particular on agriculture and grain production as the main production and economic elements.

Research tasks set by the authors are the following: to outline qualitative characteristics of the pre-war growth of commodity agricultural production of Ukrainian provinces as the basis of imperial exports; to study the main factors, trends and dominants of destructive influence on the pace of production, economic and socio-political processes during the «Great War» of 1914–1921 on the example of agriculture and grain production in Ukraine.

Scientific novelty is determined by the involvement and elaboration of authoritative scientific sources, a critical and unbiased view of the problem. The authors use **methodological principles** of system analysis, statistical method and content analysis.

It is noted that with the beginning of the Great War, positive processes observed in Ukrainian agriculture before the First World War were suspended, and then destructive phenomena began to develop more and more. The disorganization of market relations with the beginning of the war significantly affected economic interests of the peasantry, as evidenced by information and statistical indicators. The number of the rural population during the two years of the war significantly

decreased, as did the number of able-bodied men on average per farm. Military and labor duties of Ukrainian peasants to serve the needs of the front, which involved unmobilized male rural population and even peasant women, also exacerbated negative effects of the outflow of labor from agriculture, which hit especially hard on small farms, which were actually ruined. The occupation of Ukraine resulted in a reduction in sown areas and, consequently, a reduction in the gross harvest of grain crops. At the same time, the front's needs for food resources, including grain, were significant. Both imports and the production of agricultural machinery were also completely disorganized due to the withdrawal of labor, the forced transition of some factories to military rails, and the suspension or hindrance of the supply of metal and fuel. Depreciation of agricultural equipment, cessation of supplies of agricultural machinery, the ever-increasing number of seedless, tax-free and non-stock farms led to a decrease in the quality of land cultivation, which led to a decline in grain yields.

Conclusions. It has been found that the «Great War» hit the agriculture of Ukraine very painfully with an unprecedented number of mobilized rural male population to the tsarist army, catastrophic shortage of labor, withdrawal of horses from farms – the main driving force of agriculture, depletion of rural labor. Socio-political and socio-economic cataclysms of the war years led to a decrease in the marketability of peasant farms, respectively, and to a reduction in the volume of marketable bread, and, as a consequence – led to a crisis in the grain market.

Key words: province, grain production, grain crops, peasant economy, agriculture

1. Вступ

Метою статті є з'ясування чинників і масштабів деструктивного впливу військових лихоліть 1914–1921 рр. на стан сільського господарства України,

зокрема на рільництво та зерновиробництво як основні виробничо-економічні елементи.

Науково-дослідницькі завдання, поставлені авторами: окреслити якісні характеристики до-воєнного зростання товарного сільськогоспо-

дарського виробництва українських губерній як основи імперського експорту з українських земель; дослідити основні чинники, тенденції і доміанти руйнівного впливу на темпи виробничо-економічних і соціально-політичних процесів у період «Великої війни» 1914–1921 рр. на прикладі рільництва та зерновиробництва. **Наукова новизна** визначається залученням та опрацюванням авторитетних наукових джерел, критичним і незаангажованим поглядом на проблему. Автори використовують **методологічні засади** системного аналізу, статистичний метод і контент-аналіз.

2. Виклад основного матеріалу

Довоєнне зростання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні як основи хлібного експорту Російської імперії. Сільське господарство України на початку ХХ ст. займало важливі позиції в загальноімперському господарстві. Воно вже було зорієнтоване на ринок, його розвиток йшов у напрямку інтенсифікації: збільшувались засіви високотоварних культур – пшениці, ячменю тощо. Наприклад, на Херсонщині під ячмінь відводилось 30 відсотків посівних площ в господарствах землевласників і 44 відсотки – в індивідуальних селянських господарствах, так як ця зернова культура користувалась значним попитом в Європі, і особливо в Німеччині (Реєнт, Сердюк, 2004, с. 166). Стосовно озимої пшениці, то в довоєнний час озима ця культура завоювала провідні позиції в структурі засівних площ, чому сприяла активна селекційна робота і, як наслідок, виведення нових, більш морозостійких сортів. Попит на неї пояснювався і гарними смаковими якостями, і вищою врожайністю порівняно з іншими зерновими, зокрема з житом (Рибак, Свідерська, 2013, с. 95).

Позитивні тенденції, що прослідковувались до Першої світової війни у сільському господарстві України, яке втягувалось в товарно-грошові відносини, сприяли його прогресивному розвитку. Про це свідчить і різке зростання хлібного експорту імперії. Так, частка вивезеного з України на зовнішні рин-

ки хліба складала на 1913 р. майже 40 відсотків хлібного експорту Російської імперії (Реєнт, Сердюк, 2004, с. 115). На думку Н. Ковальової, сільське господарство українських губерній перед початком Першої світової війни 1914–1918 рр. мало експортно-орієнтовану зернову спеціалізацію (Ковальова, 2016, с. 180).

Однак слід зазначити, що зростання товарного виробництва, яке й було основою експорту, базувалось у своїй основі на продукції великих поміщицьких господарств капіталістичного типу, так званих економіях. Зростання продуктивності, а звідси і товарності виробництва в економіях значною мірою було обумовлено широким використанням нової для того часу сільськогосподарської техніки, яка почала активно надходити в сільське господарство завдяки прискореному розвитку аграрного машинобудування в Україні. Заводи в Харкові, Одесі, Єлисаветграді (сучасна назва – м. Кропивницький), забезпечували поміщицькі та великі селянські господарства, яких особливо багато було на Півдні України, якісними високопродуктивними машинами, в тому числі не лише вже звичними кінними косарками, а й такою продуктивною для того часу сільськогосподарською технікою, як снопов'язалки, молотарки. Останні, в свою чергу, все частіше приводились в рух вже не за допомогою кінної тяглової сили, а з використанням парових локомотивів. Завдяки активним зусиллям земств, які постали на Правобережжі після демократичних завоювань революції 1905–1907 рр., вельми активно почала розвиватись мережа сортонасінництва, підприємства якої постачали місцевих продуцентів високопродуктивними сортами зернових культур, спеціально прилаштованих до місцевих природно-кліматичних умов. Це був дуже важливий аспект справи, адже в сільському господарстві України, попри важливість усіх чинників, домінуючий вплив на темпи виробничо-економічних і соціально-політичних процесів відіграла його абсолютна детермінованість річним природно-кліматичним циклом. Багато уваги приділялось зоотехніці і ветеринарії, внаслідок чого за короткий термін помітно зросли племінні якості робочої худоби, на-

самперед в економіях, але завдяки їх впливу – і в селянському середовищі.

Чинники дезорганізації ринкових відносин в українському селі під час війни. Із початком «Великої війни» всі ці позитивні процеси спочатку призупинились, а потім в українському сільському господарстві почали невблаганно розвиватись деструктивні явища.

Дезорганізація ринкових відносин із початком війни сильно зачепила господарські інтереси селянства. Це було пов'язано насамперед із тим, що сільське господарство з початком війни було позбавлено величезної кількості робочих рук. Це був головний деструктивний момент. Адже, якщо в економіях капіталістичного типу рільництво вже в певній мірі базувалось на техніці й мускульній силі тварин, то в пересічному селянському господарстві, включаючи і заможні, виробничі процеси виразно базувались на фізичній силі насамперед чоловіків. Про масштаби втрат говорять наступні інформаційно-статистичні показники.

До війни сільське населення України складало 84,8 відсотки і більшість його була зайнята саме в аграрному секторі (Реєнт, 2006, с. 473). Наслідком мобілізаційних заходів стало те, що до війська призивали майже все чоловіче населення, яке могло тримати гвинтівку чи робити хоч щось для фронту.

До армії було призвано безпрецедентну кількість чоловічого населення від 16 до 50 років. А оскільки сільські чоловіки практично не мали пільг, які б звільняли їх від мобілізації, то, відповідно, частка саме сільських чоловіків була досить значною.

Статистичні дані зменшення чоловічої робочої сили в сільському господарстві України в 1914–1918 рр. вказують на те, що питома вага мобілізованих в українських губерніях була досить відчутною, а частка мобілізованих у царську армію у співвідношенні до всієї кількості працездатних чоловіків була більшою саме в тих губерніях, де переважало саме сільськогосподарське виробництво.

Аналіз статистичних даних перепису 1917 р. відображає сумну картину як у тилових губерніях, так і в прифронтових губерніях, в яких ситуація з нестачею робочих рук у се-

лянському господарстві була просто критичною (таблиця 1 (Сиринов, 1924, с. 397–398)).

Таблиця 1. Питома вага взятих в армію по відношенню до всієї кількості працездатних чоловіків

Губернія	% мобілізованих
Волинська	49,9
Катеринославська	34,2
Київська	51,8
Полтавська	49,4
Харківська	49,2
Чернігівська	50,6

Критичний стан цього процесу підтверджується й даними відносно того, що загалом кількість працездатних чоловіків пересічно на одне селянське господарство складала, наприклад, в Волинській губернії – 1,3, в Катеринославській – 1,5, у Київській – 1,2, в Полтавській – 1,4, в Харківській – 1,4, Чернігівській – 1,5 (ЦСУ, 1925, с. 21).

Мобілізація болісно вдарила по селянських родинах. За інформаційними даними, пересічно кількість мобілізованих чоловіків на одне селянське господарство була дуже відчутною і складала від 0,5 до 0,7 (ЦСУ, 1925, с. 21). Так, наприклад, у Київській губернії 37,6 відсотків господарств залишилися взагалі без робочих рук, в Харківській – 30,6 відсотків (Сиринов, 1924, с. 397–398).

Загалом про динаміку зменшення чоловічої робочої сили в сільському господарстві за роки Першої світової війни 1914–1918 рр. свідчать наступні статистично-інформаційні дані (таблиця 2 (Реєнт, Сердюк, 2004, с. 158)).

Як бачимо, найбільш несприятлива для селянських господарств ситуація склалась в непромислових губерніях України, де працівники сільського господарства, на відміну від робітників промислових підприємств, не отримували пільг у вигляді відстрочки від мобілізації до війська.

Загальний негативний процес як наслідок мобілізаційних заходів досить аргументовано

Таблиця 2. Зміни в складі чоловічої робочої сили в сільському господарстві українських губерній за роки «Великої війни»

Губернії	Волинська	Катеринославська	Київська	Полтавська	Харківська	Чернігівська
% мобілізованих до всього населення	12,1	8,4	12,2	12,0	11,7	12,4
% мобілізованих до кількості працездатних чоловіків	49,9	34,2	51,8	49,4	49,1	50,6
Кількість чоловіків на господарство	2,8	2,9	2,6	3,0	3,1	3,0
Кількість працездатних чоловіків на господарство	1,3	1,5	1,2	1,4	1,4	1,5
Мобілізованих на одне господарство	0,6	0,5	0,6	0,7	0,7	0,7

висвітлюють автори монографії «Перша світова війна і Україна» О. Реєнт і О. Сердюк, вказуючи на те, що з кожних 100 селянських господарств України було відірвано за роки війни 60 працездатних чоловіків, а загалом по Україні частка селянських господарств, які залишились без годувальників, сягала практично половини їх кількості (Реєнт, Сердюк, 2004, с. 156).

Відповідно, весь тягар роботи біля землі лягав на плечі фізично немічних чоловіків, які залишились вдома, жінок, підлітків, людей похилого віку, Тобто, трудові ресурси села були настільки виснаженими, що мови про ефективну роботу в сільськогосподарському виробництві не могло й бути. Уряд, стурбований падінням сільськогосподарського виробництва, яке ніяк не могло задовольняти все наростаючі потреби в продовольстві, почав задіювати навіть працю військовополонених, продуктивність якої була вкрай мізерною. Дослідники вказують й на те, що чисельність сільського населення за два роки війни зменшилась на 21 відсоток, і причинами цього, окрім зазначено вище, була й все зростаюча міграція сільського населення до міст і промислових регіонів в прагненні працевлаштуватись (Реєнт, 2006, с. 485).

До причин, які зменшували можливості господарів селянських господарств віддавати сили господарюванню на своїй землі, належали не лише військові, а й трудові повинності українських селян на обслуговування потреб

фронту, до яких залучалось немобілізоване чоловіче сільське населення. Непоодинокими випадками було залучення до різного роду фізичних робіт й селянок.

Відтік робочої сили від сільського господарства особливо важко вдарив насамперед по дрібних селянських господарствах, які були фактично розорені. Відповідно, кількість беззасівних, безтяглових і безреманентних господарств постійно зростала. Як наслідок, понижилась якість обробітку землі, як то глибина оранки, вивезення органічних добрив, боротьба з бур'янами.

Постійно зменшувалась земельна площа під сільськогосподарськими культурами, чому «сприяли» як деструктивні чинники, означені вище, так і окупація частини української території ворожими частинами. Якщо взяти показники площ засіву 1914 р. за 100 відсотків, то в 1915 р. показник засівів складав 92,7 відсотки, а в 1916 р. – 86,7 відсотків. Тобто, за два воєнних роки площа засівів скоротилась на 13,3 відсотки (Шапошнікова, 2002, с. 42). Наслідком зменшення засівних площ стало, відповідно, й зменшення валового збору зернових культур. Вивчення статистичних даних вказує на те, що врожайність за роки війни знизилась на 8 відсотків, а збір зернових порівняно з 1913 р. зменшувався на 200 млн. пудів щорічно (Панченко, 2000, с. 98).

Відбулись негативні зміни і в структурі засівних площ зернових культур. Так, різко скоротилась питома вага ринкових культур, зокрема пшениці й ячменю. Наприклад, частка площ під ярову пшеницю зменшилась з 23,8 відсотків 1914 р. до 13,8 відсотків 1916 р. (ЦСУ, 1923, с. 107). Різке зменшення площ засіву саме озимої пшениці вказувало на те, що руйнації зазнавали не лише пересічні селянські, а й поміщицькі господарства, бо саме ці господарства до 1914 р. виробляли озимої пшениці вдвічі більше за селянські (озиму пшеницю до війни навіть називали «поміщицьким хлібом») (Альтерман, 1928, с. 11). Наймасштабнішим було скорочення посівних площ зернових культур у регіонах товарного зернового виробництва (Михайлюк, 2007, с. 214).

В той же час зросла питома вага засівів жита, вівса, проса та інших культур, що мали в українському селянському господарстві натурально-споживче значення (Калініченко, 1991, с. 8). Це, в першу чергу, стосувалось вівса, так як під час війни попит на фураж значно зріс. Та й взагалі процеси засіву кормових культур були менш трудомісткими. Суспільно-політичні та соціально-економічні катаклізми воєнних років привели до зниження товарності селянських господарств, відповідно, й до скорочення об'ємів товарного хліба, і, як наслідок – обумовили кризу хлібного ринку. Критичною була й ситуація з експортом української сільськогосподарської, зокрема зернової продукції, яка в довоєнний час користувалась великим попитом на світовому ринку. В 1917 р. питома вага зерна в експорті товарів складала всього 2 відсотки (Панченко, 2000, с. 97).

Припинення імпорту сільськогосподарських машин та інвентарю з країн, задіяних у війні, та власного виробництва. Відчутно болісним було також припинення імпорту сільськогосподарських машин та інвентарю з початком війни, пов'язане з припиненням економічної співпраці з Німеччиною та Австрією й значними фінансово-транспортними труднощами в підтриманні зв'язків як з союзними, так і нейтральними країнами. Адже, не зважаючи на довоєнні успіхи вітчизняного сільськогосподарського машинобудування, воно задоволь-

няло потреби сільського господарства лише на 50 відсотків (Михайлюк, 2007, с. 216). Окрім того, воно було лімітоване імпортом компонентів, насамперед якісної сталі, яка відіграла величезну роль при виготовленні різальних елементів сільськогосподарської жнивної техніки, насамперед жнивварок. Та й такі просто господарські елементи, як коси й серпи, імпортували в довоєнний час в основному з австрійських і німецьких підприємств. Так, питома вага австрійських кіс в Російську імперію до 1914 р. перевищувала 93 відсотки (Реєнт, 2005, с. 152).

Виробництво сільськогосподарських машин було повністю дезорганізоване вилученням робочих рук, вимушеним переходом частини заводів на снарядне, обозне чи інше викликане потребами війни замовлення, а також призупиненням чи крайнім утрудненням поставок металу й палива. Частина заводів вже з початком війни через відсутність матеріалів і робочої сили зупинили виробництво. Як наслідок, виробництво сільськогосподарського інвентарю й машин на 1917 р. складало лише 15 відсотків довоєнного рівня (Гриневецкий, 1922, с. 20).

Найбільш відчутним було падіння імпорту на такий важливий і конче необхідний господарський елемент, як прості сільськогосподарські машини, ручний інструмент, плуги та сівалки. Констатувати різке падіння імпорту важливої сільськогосподарської техніки можна за матеріалами наступної таблиці (Реєнт, Сердюк, 2004, с. 147; Реєнт, 2004, с. 154; Шапошнікова, 2002, с. 34).

Таблиця 3. Імпорт сільськогосподарських машин у 1914–1917 рр.

Сільськогосподарський інвентар	Дані 1917 р. у % до 1914 р.
Прості машини	9,8
Складні машини	48,4
Жатки	72,4
Ручний інструмент	17,3
Плуги	0,8
Сівалки	7,6

Вплив падіння промислового виробництва техніки для українського села теж мав деструктивні наслідки щодо стану сільськогосподарського виробництва у роки «Великої війни». Також, особливо після термінових заходів щодо ліквідації снарядного голоду 1915 р., проведених урядом, та всебічного залучення приватного капіталу до постачання армії озброєння, амуніції, спорядження, більшість потужностей заводів вітчизняного сільськогосподарського машинобудування було переключено на виробництво продукції військового призначення, більш економічно вигідного, чим мирна продукція, попит на яку до того ж різко впав. Широкі верстви українського селянства не могли сплатити необхідну ціну навіть за вкрай необхідний їм реманент.

Війна паралізувала й кустарне виробництво на селі. Адже кустарів теж призивали в армію, а дехто, хто не попав під призив, подались до міста в пошуках кращої долі. Тому навіть найпримітивніші засоби сільськогосподарського виробництва, як то коса, яку потрібно було відбити, серпи, які потрібно було направити, відремонтувати дерев'яні сохи – все це не було кому робити. Зношеність сільськогосподарського реманенту становила до 70 відсотків, що в разі погіршувало якість обробітку ґрунту (Калініченко, 1991, с. 9).

Важке становище провокувало і постійне вилучення із селянських господарств коней – основної рушійної сили землеробства, що несло загрозу зриву проведення сільськогосподарських робіт. До армії було мобілізовано значну кількість одиниць тяглової сили. І це стосувалось не лише пересічних селянських господарств, а й великих поміщицьких економій. Не зважаючи на соціальну солідарність царських чиновників та поміщцтва, останнім було важко уникнути реквізицій кінського поголів'я, так як керівництво військових частин хотіло якісних коней для кавалерії й обозів. Масштаби мобілізації тяглової сили, возів, іншого інвентарю постійно розростались. Досить часто, щоб позбутись обтяжливої «підводної» повинності, селяни продавали коней просто за безцінь (Шапошнікова, 2002, с.27).

Погіршився і якісний склад кінського поголів'я. В спогадах очевидців тих подій наявна інформація, що в роки війни масово поширювались захворювання на коней, особливо на чесотку. Так

от: селяни часто навмисно підтримували хворобу у тварин, щоб уникнути реквізиції. І, відповідно, самі коні перебували в жахливому фізичному стані від постійних хвороб (Калініченко, 1991, с. 9).

Сукупність примусових по відношенню до селянства владних заходів, постійні реквізиції, наслідком яких стала ліквідація будь-яких запасів зерна і фуражу, викликали настільки масові незадоволення селян, що урядовці всерйоз побоювались можливих масових заворушень. Дослідники, аналізуючи стан українського села і сільськогосподарського виробництва в роки Великої війни, суголосно стверджують, що ринок праці в сільському господарстві майже повністю виснажився вже на другому році війни (Шапошнікова, 2002, с. 28). Таке виснаження було зумовлене не лише зменшенням посівних площ, нестачею тяглової сили й сільськогосподарського реманенту, а й іншими чинниками, серед яких тягар затяжної війни, який відчутно ліг на плечі селян. Навіть не зважаючи на деструктивні елементи, в країні все ще був запас хліба. Проте потреби фронту все більше з'їдали продовольчі ресурси. Вивчення інформаційних джерел дає підстави навести цифри, які демонструють зростання потреб армії в хлібі, зокрема в житньому і пшеничному, на 389 відсотків в 1917 р. порівняно з 1914 р. (Шапошнікова, 2002, с. 46).

Дослідники, вивчаючи становище українського села і сільського господарства українських губерній Російської імперії в роки Першої світової війни 1914–1918 рр., неодноразово вказували на те, що імперський уряд, який мав би анонсувати і втілити в життя ряд предметних кроків щодо хоча б стабілізації становища селянства, мінімізував свою участь у вирішенні цього питання. На думку О. Реєнта, у правлячих колах сільське господарство розглядалося виключно з позицій наповнення державної скарбниці, а потреби самого селянства мало кого цікавили (Реєнт, 2006, с. 484).

3. Висновки

Таким чином, проаналізувавши стан сільського господарства України в роки військових лихоліть 1914–1921 рр., їх деструктивний вплив на основні виробничо-економічні елементи рільництва та

зерновиробництва, маємо констатувати, що «Велика» війна дуже болісно вдарила по сільському господарству України безпрецедентною кількістю мобілізованого до царської армії сільського чоловічого населення, катастрофічною нестачею робочих рук, вилученням із селянських господарств коней – основної рушійної сили землеробства, виснаженістю трудових ресурсів села. Суспільно-політичні та соціально-економічні катаклізми воєнних років призвели до зниження товарності селянських господарств, відповідно, й до скорочення об'ємів товарного хліба, і, як наслідок – обумовили кризу хлібного ринку.

Література:

1. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.
2. Рибак І. В., Свідерська О. М. Сільськогосподарське виробництво на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непівського агропереходу: стан, труднощі та проблеми розвитку (1921–1929 рр.). Історико-економічне дослідження: монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., Абетка, 2013. 216 с.
3. Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 368 с.
4. Реєнт О. П. Становище селян і сільського господарства в українських губерніях Російської імперії. *Історія українського селянства. Нариси: у 2 т.* Київ: Наукова думка, 2006. Т. 1. С. 473–498.
5. Сиринов М. А. Очерки по аграрной статистике. 2-е изд. Москва; Петроград: Гос. изд-во, 1924. 569 с.
6. Россия в мировой войне 1914-1918 года: в цифрах. Москва: ЦСУ, Отдел военной статистики, 1925. 103 с.
7. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.
8. Шапошнікова Н. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 174 с.
9. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України: підручник. Київ: Знання, 2000. 342 с.
10. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. Харків: ЦСУ, 1923. 373+XIV с.

11. Альтерман А. Развитие хлібного господарства та хлібної торгівлі України. Харків: Радянський селянин, 1928. 44 с.
12. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 456 с.
13. Калініченко В. В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). Харків: Основа, 1991. 131 с.
14. Реєнт О. П. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 р. – лютий 1917 р.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 152–168.
15. Гриневецкий В. И. Послевоенные перспективы русской промышленности. 2-е изд. Москва: Центросоюз, 1922. 103 с.

References:

1. Reient, O., Serdiuk, O. (2004). *Persha svitova viina i Ukraina [World War I and Ukraine]*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian]
2. Rybak, I. V., Sviderska, O. M. (2013). *Silskohospodarske vyrobnytstvo na Podilli ta Pivdenno-Skhidnoi Volyni u dobu nepivskoho ahroperekhodu: stan, trudnoshchi ta problemy rozvytku (1921–1929 rr.). Istoryko-ekonomichne doslidzhennia: monohrafiia [Agricultural production in Podillya and South-Eastern Volhynia in the days of the Nep agro-transition: state, difficulties and problems of development (1921–1929). Historical and economic research: monograph]*. Kamianets-Podilskiy: FOP Sysyn Ya. I., Abetka. [in Ukrainian]
3. Kovalova, N. (2016). *Seliany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902–1922 rr. [Peasants, landlords and the state: conflicts of interest. «Agrarian Revolution» in Ukraine in 1902–1922]*. Dnipropetrovsk: Lira. [in Ukrainian]
4. Reient, O. P. (2006). *Stanovyshche selian i silskoho gospodarstva v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii [The situation of peasants and agriculture in the Ukrainian provinces of the Russian Empire]*. *Istoriia ukrainskoho selianstva. Narysy: u 2-kh t.* Kyiv: Naukova dumka. T. 1. S. 473–498. [in Ukrainian]
5. Sirinov, M. A. (1924). *Ocherki po agrarnoj statistike [Essays on agricultural statistics]*. 2-e izd. Moscow; Petrograd: Gos. izd-vo. [in Russian]
6. Rossiya v mirovoj vojne 1914–1918 goda: v cifrah [Russia in the World War 1914–1918: in numbers] (1925). Moscow: CSU, Otdel voennoj statistiki. [in Russian]

7. Reient, O., Serdiuk, O. (2004). Persha svitova viina i Ukraina [World War I and Ukraine]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian]
8. Shaposhnikova, N. (2002). Prodovolche stanovishche v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny (lypen 1914–liutyi 1917 rr.) [Food situation in Ukraine during the World War I (July 1914 – February 1917)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
9. Panchenko, P. P., Shmarchuk, V. A. (2000). Ahrarna istoriia Ukrainy: pidruchnyk [Agrarian history of Ukraine: textbook]. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian]
10. Kalendar-spravochnyk i zapysna knyzhka na 1924 rik raionovoho statystyka i korespondenta TsSU [Calendar-reference book and notebook for 1924 district statistician and correspondent of the CSO] (1923). Kharkiv: TsSU. [in Ukrainian]
11. Alterman, A. (1928). Rozvytok khlibnoho hospodarstva ta khlibnoi torhivli Ukrainy [Development of grain farming and grain trade of Ukraine]. Kharkiv: Radianskyi selianyn. [in Ukrainian]
12. Mykhailiuk, O. V. (2007). Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: sotsiokulturni protsesy [The peasantry of Ukraine in the first decades of the twentieth century: socio-cultural processes]. Dnipropetrovsk: Innovatsiia. [in Ukrainian]
13. Kalinichenko, V. V. (1991). Selianske gospodarstvo v dokolhospnyi period (1921–1929) [Peasant economy in the pre-collective farm period (1921–1929)]. Kharkiv: Osnova. [in Ukrainian]
14. Reient, O. P. (2005). Kryzovi tendentsii v ahrarnomu sektori ekonomiky u roky Pershoi svitovoi viiny (lypen 1914 r. – liutyi 1917 r.) [Crisis trends in the agricultural sector of the economy during the First World War (July 1914 – February 1917)]. *Ukrainskyi selianyn*. Vyp. 9. S. 152–168. [in Ukrainian]
15. Grineveckij, V. I. (1922). Poslevoennye perspektivy russkoj promyshlennosti [Post-war prospects for Russian industry]. 2-e izd. Moscow: Centrosoyuz. [in Russian]